

ERZURUM KALESİ VE TABYALARI HAKKINDA BAZI TESPİTLER

Murat KÜÇÜKÇUĞURLU*

ETÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), II/3, Temmuz 2017, Sayfa: 67-84

ÖZET

MS.4. yüzyılın sonu veya 5. yüzyılın başlarında Doğu Roma İmparatorluğu tarafından, Sasanî sınırına yakın bir yerde inşa edilmiş Erzurum Kalesi, aradan geçen yüzyıllar boyunca, çeşitli milletlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş ve bu mücadeleler sırasında büyük yıkımlara uğramış ve bazı dönemlerde neredeyse yeniden inşa edilmiştir. Erzurum Kalesi'nin fiziki durumuna en fazla etki edenler arasında Romalılar, Saltuklular, Selçuklular, Osmanlılar ve Rusları zikretmek mümkündür. Bu yıkım ve yeniden inşa faaliyetlerinin yanı sıra, özellikle Osmanlı Devleti döneminde klasik kale yapısına yeni unsurlar eklenmiştir. Klasik kale ise, İçkale'nin belirli kısımları hariç olmak üzere, yine Osmanlılar döneminde ortadan kalkmıştır. Bu makalede, özellikle Osmanlılar döneminde yaşanan dönüşüm çerçevesinde, Erzurum Kalesi'nin pek bilinmeyen bazı unsurları, elde ettiğimiz yeni belgeler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, kale, sur, kapı, tabya

SOME DETERMINATIONS ABOUT IN ERZURUM CASTLE AND REDOUBT

ABSTRACT

Erzurum Castle was built by the Eastern Roman Empire near the Sassanid border at the end of the 4th century or the beginning of 5th century, it had been the scene of the struggle for the domination of various nations and exposed to some great destructions some of this destructions was so large scale required to rebuilt it. Romans, Seljuks, Saltukids, Ottomans and the Russians most important states contributed to the physical condition of Erzurum Castle. During Ottoman period new elements were added to classical castle structure. However, except for certain parts of the citadel, some parts vanished during the Ottoman period.

In this article, transformations of castle during the Ottoman period, some unknown elements of Erzurum Castle, will be evaluated in the light of the new documents we have obtained.

Keywords: Erzurum, castle, rampart, redoubt

* Prof. Dr.; Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum. E-mail: kucukugurlu@erzurum.edu.tr

1. Erzurum Kalesi'nin Üçüncü Suru ve İlk Tabyalar

Günümüzde var olan İçkale'yi çevreleyen ve İçkale ile birlikte inşa edildiği anlaşılan iki klasik sur vardı. Yaklaşık 30 metre aralıklarla art arda uzanan bu surlar, kale içi (şehir) ile varoşları ayırmaktaydı. Günümüzde bu surların yerinde Yenikapı Caddesi,² Mumcu Caddesi ve Taşmağazalar Caddesi gibi caddeler bulunmaktadır. Bu klasik surlar 19. yüzyılda tamamen yıkılmış, taşları tabya ve kışla yapımında kullanılmış ve yerlerinde caddeler açılmıştır.

16. yüzyılda, bu surların dışındaki varoş mahallelerinin büyümesi ve İran tehdidine maruz kalması üzerine, varoşları içine alacak şekilde yeni bir surun yapımına başlandı. Erzurum ahalisi, 1578'de böyle bir surun yapımını yetkililerden talep etmiş ve suru kendi imkânlarıyla yapacaklarını arz etmişlerdi. Muhtemelen aynı yıl surun yapımına başlandı. Bu surun uzunluğu 10.000 zira (7.500 metre) idi.

Yukarıda da belirtildiği üzere bu sur, Erzurum Kalesi'nin varoşlarını kuşatacak şekilde inşa edilmişti.³ Beygu, bu surun, daha iç kısımdaki iki surdan daha alçak olduğunu görenlerden işitmiştir.⁴ Şehrin doğusundaki Topdağı'nın şehre bakan yamaçlarından başlayan bu sur, Kavak Mahallesi'ni içine aldıktan sonra, ova tarafında batıya dönüyor ve Poşa Mahallesi, Kadioğlu Mahallesi ve Gez Mahallesi'ni içine alıyordu. Bu kısımda, Ermeni Kilisesi, Sanasaryan Mektebi ve Rum Kilisesi ile bu sur arasında maşatlık ve Müslüman mezarlıkları yer alıyordu. Ardından güneye doğru dönüp Çaykara Deresi'nin batısından, bugünkü Hastaneler Caddesi'ni takiben ve Mumcu mahallelerini içine alarak Dere Mahallesi'ne ulaşıyordu. Buradan itibaren de doğuya dönüyor ve Çırcır, Yoncalık, Mahmudiye, Gavurboğan, Habibefendi Mahallelerini kuşatıyordu. Sonra, Topdağı'na yakın bir yerde kuzeye dönüyor ve Demirayak, Höllük ve Abdurrahmanağa Mahallelerini içine alarak Kavak Mahallesi'ne ulaşıyordu. Bu kısımda bulunan Mahmutpaşa Türbesi surun oldukça yakınındaydı. Nitekim surun cebir kapılarından birisi bu türbenin önündeydi.⁵ Yine Tepe Mezarlık, bu surun hemen iç kısmında yer almaktaydı. 19. Yüzyılda, surun bu kısmında Tepe Mezarlık Tabyası inşa edilecektir. Aynı dönemde, bu surun hemen iç kısmında başka tabyaların da inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁶ Toprak Tabya, Gavurboğan Tabyası, Kumlu Tabya, Top Tabyası gibi. Yine aynı dönemde bu surların biraz daha dışında Vilyams Paşa Tabyası, Vasıf

² Yenikapı Caddesi boyunca İdadi Mektebi (Şair Nefi Ortaokulu), Miri Fırın, Taşambarlar, Jandarma Kışlası ve Hapishane, işte bu sur boyunca inşa edilmiştir. **Salname-i Vilayet-i Erzurum**, 1304, s.241; Bu binaların yapımında da surlardan istifade edildiği anlaşılmaktadır.

³ Abdürrahim Şerif Beygu, alan araştırması yapmak suretiyle, bu surun geçtiği bölgeleri, bazı yanlışlarla birlikte, tespit etmiştir. Beygu, bu surun klasik kale ile birlikte yapıldığını, Saltuklular ve Selçuklular zamanında Gürcülerin hücum ettiği ilk surun bu sur olduğunu belirtir. Abdürrahim Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul, 1936, s.19-20; Bizim ulaştığımız belgeler, varoşları çevreleyen bu surun Osmanlılar döneminde yapıldığını göstermektedir.

⁴ ERŞA, Beygu, Erzurum Tarihi Hakkında Notlar.

⁵ ERŞA, Beygu, Erzurum'la İlgili Defterler.

⁶ The National Archive (TNA), MR, 1/493. (bu haritadan istifade etmemizi sağlayan Doç. Dr. Yahya Yeşilyurt'a çok teşekkür ederim).

Paşa Tabyası, Bostan Tabyası, Arap Tabya, Gez Tabyası, Ömerpaşa Tabyası, Kiremit Tabya, Mecidiye Tabyası ve Karabaş Tabyası gibi tabyalar inşa edilmiştir.⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında, bahsedilen üçüncü sur ve tabyaların daha dış kısmında, “dördüncü sur” diyebileceğimiz toprak istihkâmlar inşa edilmiştir. Karskapı, Harputkapı, İstanbulkapı ve Kavakkapı, işte bu surun kapılarıdır. Yine bu suru desteklemek amacıyla, Topdağı’nda ve Kiremitlik tepelerinde tabyalar yapılmıştır.

2. Kale Kapıları

Öncelikle İçkale’nin hemen yakınında uzanan birinci ve ikinci sur üzerindeki kapılardan başlayalım:

Bu surlar üzerinde Tebrizkapı, Gürcükapı, Erzincankapı ve Yenikapı semtlerinde kapılar vardı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Tebrizkapı, Gürcükapı ve Erzincankapı’daki iki sur üzerinde birer kapı vardı. Tebrizkapı’daki ilk kapı, Acem Fırını denilen ve günümüzde mevcut olmayan yapının yakınındaydı. Bu kapıdan girildikten sonra, iki sur arasında güneye, yani Çifte Minareli Medrese’ye doğru yürümek gerekiyordu. Ardından, Çifte Minarelerin cümle kapısının yanındaki köşede yer alan ikinci kapıdan şehre giriliyordu.⁸ Gürcükapı’daki birinci sur, sonradan sebze hali yapılan yerde, yani Pastırmacı Hanı yakınındaydı. Bu kapıdan girildikten sonra, “beden arası” denilen iki sur arasında biraz doğuya doğru yürümek gerekiyordu. Ardından, günümüzde Kavafklar’a çıkan sokağın bulunduğu yerdeki ikinci kapıdan şehre giriliyordu. Bu kapının hemen iç kısmında, İki Kapılı Kahve yer almaktaydı.⁹

Bu surlar üzerinde yer alan bir diğer kapı ise “*Gâvur Kapısı*”dır. Bu kapının varlığını, 1855’te İngilizce olarak hazırlanmış bir haritadan öğreniyoruz.¹⁰ Haritadan anlaşıldığına göre bu kapı, Gürcükapı’nın biraz daha batısında, Pastırmacı Hamamı’nın biraz ilerisinde, Pelit Meydanı civarındaydı. İbrahim Hakkı Konyalı ise “*Rum Kapısı*” ve “*Kân Kapısı*”ndan bahsetmektedir.¹¹

⁷ The National Archive (TNA), MR, 1/493. (bu haritadan istifade etmemizi sağlayan Doç. Dr. Yahya Yeşilyurt’a çok teşekkür ederim). Kıymetli Hocamız Prof. Dr. Enver Konukçu’da mevcut olan “Plan of Erzeroum” isimli bir kale krokisinde, başka belgelerde rastlamadığımız Kavak Tabya ve Ouglou Vairan (Oğulveren?) Tabyası isimleri geçmektedir. Bunlar Kavakkapı’nın yakınında yer almakta olup metinde geçen Vasıf Paşa Tabyası ve Karabaş Tabyalarına farklı bir dönemde verilen isimler olabilirler. Söz konusu krokide ayrıca, Ahali Tabyası’nın güneyinde ve Kars yolunun hemen üst kısmında “*Cebri Tabya*” bulunmaktadır. Bu tabyanın kalenin cebir kapılarının birinin yakınında inşa edilmiş olduğunu düşünmekteyiz.

⁸ Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA), Abdürrahim Şerif Beygu Arşivi, Erzurum Tarihi Hakkında Notlar; Beygu, iki kapının arasında Birik Süleyman Alemdar’ın kahvesinin olduğunu söyler. Bu bina önemlidir. Osmanlı’nın son dönemlerinde bu bina belediye binası olarak kullanılmıştır. Sonraki dönemde Osmanlı Bankası ve Ticaret Odası olarak kullanılmıştır.

⁹ ERŞA, Beygu, Erzurum Tarihi Hakkında Notlar.

¹⁰ TNA, MR, 1/493; Söz konusu harita hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Yahya Yeşilyurt, “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 55, 2016, s.597-624.

¹¹ İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, 1960, s.64..

3. Bilinmeyen Kale Kapıları

Erzurum Kalesi'nin surları üzerinde isimleri bilinen ana kale kapıları dışında, farklı amaçlarla yapılmış olan kapıların mevcudiyetini belgelerden öğreniyoruz. Bunlar, cebir kapısı, zor kapısı ve çık kapısı isimlerini taşıyan kapılardır.

Abdürrahim Şerif Beygu'nun kitabında, bu cebir kapılarından sadece ikisi zikredilmektedir. Beygu, dıştaki üçüncü suru tarif ederken, doğudan vuku bulacak hücumların "zor kapısı"nın Gavurboğan Mahallesi'nin üstünde Kumludere tarafında olduğunu belirtmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla "cebir kapısı" ile "zor kapısı" aynı şeyi tarif etmektedir. Yine Beygu, Gez Mahallesi'ndeki "cebir kapısı"nın çok önemli olduğunu belirtmektedir.¹²

Anlaşıldığı kadarıyla cebir kapıları, özellikle yukarıda anlatılan üçüncü sur üzerinde yer alıyordu. Örneğin bu kapılardan biri, Tepe Mezarlık civarında, belirtilen su yakınındaki Mahmutpaşa Türbesi'nin önündeydi.¹³ Yine 19. yüzyılda yapılan ve "devre-i muttasıla" denilen dış surlar üzerinde çok sayıda cebir kapısı vardı. Bu surun dış tarafında bulunan hendekten geçmek için, cebir kapılarının hemen önünde köprüler bulunurdu. Şehrin varoşları, yani dış mahalleleri, bu hendek ve surun iç tarafında yer alıyordu.

1875 yılında Venedik'te basılmış olan bir eserde, cebir kapının konumu ve işlevi hakkında şu önemli tespitler yapılmıştır:

*"(Erzurum'daki) kale, derin bir hendekle çevrilidir. Bu hendeğin ötesinde varoş mahalleleri yer alır. Ayrıca diğer hendekler vardır. Bu hendeklerin karşısına geçmek için, Cebir Kapı köprüsü kullanılır. Fakat buradan şehre gitmek için, ayrıca köprüler ve geçilmesi gereken dört kapı vardır."*¹⁴

"Cebir Kapısı" ifadesine, Erzurum'la ilgili çeşitli vakfiyelerde de rastlanmaktadır. Mesela Ocak 1751 (Safer 1164) tarihli Mansûrizâde Mustafa Efendi Vakfiyesi'nde "Gürcü Kapısı hâricinde Kân yolu üzerinde cebir kapısı" ifadesi yer almaktadır.¹⁵ Yine bazı vakfiyelerden, Emirşeyh Mahallesi'nde "Cebir Kapısı Sokak" olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Hatta 2 Aralık 1912 (22 Zilhicce 1330) tarihli Firdevs Hatun Vakfı'na ait vakfiyede, Hasanıbasri Mahallesi'ndeki Cebir Kapısı Caddesi'nden bahsedilmektedir.¹⁷ Kağızmanlı Hacı Ahmed Ağa Vakfiyesi'nde ise şu ifadeler yer almaktadır:

¹² Beygu, 1936, s.20.

¹³ ERŞA, Beygu, Erzurum'la İlgili Defterler.

¹⁴ Picturesque Armenia, Venice, **Armenian Typography of St. Lazarus**, 1875, s.9.

¹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No: 2152, Sıra No: 12.

¹⁶ İnternette yaptığımız taramada "Cebir Kapı" ifadesi, sadece Erzurum'da Rabia Hatun Mahallesi'nde bir sokak ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu sokak, yakın zamana kadar varlığını korumuş, fakat maalesef, bölgede yapılan kentsel dönüşüm sürecinde ortadan kaldırılmıştır. Çünkü yaptığımız alan araştırmasında, böyle bir sokağa rastlamadık. Bu sokağın da içinde bulunduğu sahadaki eski evler, kentsel dönüşüm kapsamında tamamen yıkılmıştır.

¹⁷ Bu vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 2152 Numaralı Defterin 34. Sırasında Kayıtlıdır

“Erzurum’un sûru hâricinde Timurayak (Demirayak) Mahallebaşı’nda vâki’ cebrin dâhilinde birbirine muttasıl iki kıt’a kireçhânelerimiz ki... bir tarafı Meyhâneci Avidis zimmi hânesi ve bir tarafı tabiya ve bir tarafı hendek ve bir tarafı Pasin tariki...”¹⁸

Bazı belgelerde ise “çık kapısı” ifadesi karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Tapu Sicil Arşivi’ndeki “Emlak ve Arazi Kayıt ve Yoklama Defterleri’nin 17. cildinde yer alan 1276 1860 (1276) tarihli kayıta, Protestan mezarlığının Mahallebaşı’nda, Çık Kapısı denilen mevkide bulunduğu belirtilmektedir.¹⁹

1785 ve 1787 yıllarında kalenin esaslı surette tamiri için hazırlanmış olan keşif defterlerinde, Erzurum Kalesi’nin cebir kapıları hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bu defterlerde, kapıların yerleri, özellikleri ve etrafındaki yapı unsurları hakkında özetle şu bilgiler yer almaktadır:

Erzincankapı tarafında ve varoş önünde hendeğin cebir kapısı, kapının iki tarafındaki duvar, kapı üstünde kebir çapadan köprüleme,

Dere Mahallesi’nde hendek önündeki yıkılmış olan cebir kapısı duvarı, duvarın ortasındaki cebir kapısı, kapı üstündeki köprüleme ve köprüleme duvarının üzerindeki siper,

Dere Mahallesi’nin yukarı tarafında hendek önünde cebir kapısı duvarı, bu duvardaki cebir kapısı, kapı üstündeki köprüleme ve köprüleme duvarı üzerindeki siper,

Çırcır Mahallesi tarafında cebir kapısı duvarı, bu duvardaki cebir kapısı, bu kapının üstündeki köprüleme ve bu köprüleme duvarı üzerindeki siper duvarı,

Gavurboğan’da hendek önünde, cebir kapısı duvarı, bu duvardaki cebir kapısı, kapı üstündeki köprüleme ve kapı duvarı üzerindeki siper duvarı,

Gavurboğan’ın üst tarafında hendeğin cebir kapısı duvarı ve cebir kapısı,

Gavurboğan’ın yine üst tarafında, cebir kapısının iki tarafındaki duvar, duvarın üstündeki cebir kapısı, kapı üstündeki köprüleme ve duvar ve köprüleme üzerindeki siper duvarı,

Gümüşgöz menzili yanında, hendek önünde cebir kapısı duvarı, bu duvardaki cebir kapısı, kapının üstünde ve duvardaki ağaçtan köprüleme ve köprüleme duvarı üzerindeki siper duvarı,

Gümüşlü Kümbet yolunda, hendek önündeki cebir kapısı duvarı, bu duvardaki cebir kapısı, kapı üstündeki köprüleme ve köprüleme ve duvar üzerindeki siper duvarı,

Pasin yolunda cebir kapısının duvarları ve kapısı,²⁰

¹⁸ Erzurum Tapu Sicil Arşivi’nde Türkçe sureti yer almaktadır.

¹⁹ Tapu Sicil Arşivi (TSA), Emlak ve Arazi Kayıt ve Yoklama Defterleri, Cilt: 17, s.13.

²⁰ BOA, D.BŞM.BNE.d., Defter No: 16040.

Pasin yolundaki cebir kapısının yakınındaki Gümrükçü Tabyası,

Kân yolunda hendek önünde cebir kapısı duvarı, duvarın ortasındaki cebir kapısı, kapı üstündeki köprüleme ve köprüleme duvarının üzerindeki siper,

Gürcükapı'da varoş önünde hendeğin cebir kapısı duvarı, duvarın ortasındaki cebir kapısı, kapı üstündeki köprüleme ve köprüleme duvarının üzerindeki siper,

Gez Mahallesi'nde hendek önündeki cebir kapısı duvarı, duvarın ortasındaki cebir kapısı, kapı üstündeki köprüleme ve köprüleme duvarının üzerindeki siper.²¹

Defterlerden anlaşıldığına göre, yukarıda sayılan bütün cebir kapıları ve etrafındaki unsurlar harap bir vaziyetteydi. 25 Safer 1202 (6 Aralık 1787) tarihli keşif defterinde, yukarıda sayılanlardan başka, ayrıca bir cebir kapısı zikredilmektedir. Bununla birlikte, belgenin bu kısmı kopmuş olduğundan, bu kapının nerede olduğu tespit edilememiştir.²²

Bu durumda, tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam 14 cebir kapısı mevcuttu.

Yüksekliği 5, genişliği 4 zira olan cebir kapıları, kebir çapa çerçeveli, çifte mane kanatlı, kuşaklı, arkasında dolaplıktan sürmeli mükemmel kapılar idi.²³

4. Erzurum Tabyaları Hakkında

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Erzurum'da ilk tabyalar, 16. yüzyılın sonlarından itibaren İran tehdidine karşı yapılmaya başlanmıştı. 18. yüzyılın sonlarından itibaren ise, yine İran tehdidine karşı kale surlarının etrafında çok sayıda yeni tabya inşa edildi. Bu dönemde epeyce harap olmuş olan ve hendekleri dolmuş olan klasik kale surlarının tamiri yerine bu surların dış kısımlarında tabya yapımına ağırlık verildi. Örneğin, Tebrizkapı'nın hemen sağında, kale duvarına bitişik "*Kebir Tabya*" inşa edildi. 1803 yılı itibarıyla Tebrizkapı ile Gürcükapı arasında "*Cedit Tabya*" vardı. Yine kalenin Topdağı'na bakan tarafında "*Kanlı Tabya*" mevcuttu. Ayrıca İçkale'de "*Tophane*" denilen bir tabya yer alıyordu. 1803 yılında yapılan onarım sırasında, bu tabyaların bazıları arasına duvarlar örülmüştü. Ayrıca Kiremitlik Tepesi'nin karşısında "*Dolma Tabya*" bulunuyordu.²⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bu tabyalar, üzerlerinden top atışı yapılsın diye inşa edilmiş olan basit yapılarıdır. Özellikle ikinci surun kale kapılarının her iki tarafında çok sayıda bu tür tabya yapılmıştı. Örneğin 1789 yılı itibarıyla Erzincankapı'daki ikinci kapının solunda, Yenikapı'ya doğru 10 adet, Yenikapı'dan Tebrizkapı'ya kadar 12 adet,

²¹ BOA, D.BŞM.BNE.d., Defter No: 16051.

²² BOA, D.BŞM.BNE.d., Defter No: 16052.

²³ BOA, D.BŞM.BNE.d., Defter No: 16040.

²⁴ Küçüküçürlü, *Geçmişten Geleceğe Erzurum Tabyaları*, s.15-16.

Tebrizkapı'dan Gürcükapı'ya kadar 14 adet, Gürcükapı'dan Erzincankapı'ya kadar da 20 adet tabya tespit edebildik.²⁵

19. yüzyılın ortalarındaki Kırım Savaşı sırasında, yeni tabyalar yapıldı. Bu tabyalar, yukarıda belirtilen varoşları kuşatan üçüncü surun iç ve dış taraflarında inşa edildi. Dönemin kaynaklarına göre bu savaş sırasında inşa edilen tabyaların sayısı 15'ti.²⁶

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Erzurum ilk kez Rusların eline geçmiş, 1853-55'teki Kırım Savaşı'nda ise, büyük bir tehlike atlmasına rağmen işgalden kurtulmuştu. Bu savaştan sonra, 1865-1877 yılları arasında Erzurum'da adeta "yeni bir kale" inşa edildi. Şehrin varoşlarını epeyce dışarıdan kuşatan toprak istihkamlar (devre-i muttasıla) yapıldı. Bu istihkamların zayıf noktalarını korumak için Kiremitlik ve Topdağı'nda taş tabyalar inşa edildi. Gerek bu tabyalar gerekse şehir civarındaki kışla ve ambarların yapımı sırasında eski kale surlarının taşlarından istifade edildi. Artık, klasik Erzurum Kalesi'nden, İçkale hariç, bahsetmek mümkün değildi.

5. Kale Surları ve Şehrin Ana Arterleri

Şehri çevreleyen iki klasik sur, 16. Yüzyılda varoşları kuşatacak şekilde yapılmış olan üçüncü sur ve 19. Yüzyılda varoşların epeyce dışından Erzurum'u kuşatan dördüncü sur (toprak istihkamlar/devre-i muttasıla), Osmanlı Devleti'nin son yılları ve Cumhuriyet devrinde tamamen ortadan kalkmıştı. Bu surlardan arta kalan arsaların önemli bir kısmı Cumhuriyet döneminde yol haline getirildi. Böylece iç içe çemberler oluşturan ve şehrin trafik yükünü önemli oranda hafifleten ana arterler oluşturulmuş oldu.

Bu yol ağının oluşturulmasında ilk önemli adım, 1938'de hazırlanan İmar Planı'dır. Fransız Uzman Jacques H. Lambert tarafından hazırlanan Erzurum'un bu ilk imar planında, şehrin yol şebekesinin iç içe üç çember oluşturacak şekilde tespit edildiği görülmektedir.²⁷ Merkez etrafında dolaşan bu çemberlerden en içteki, klasik kale surları boyunca uzanan ve şehrin eski meydanlarını birbirine bağlayan 18 metre genişliğindeki yol sistemidir. Bu çembere eskiden beri "*devre-i muttasıla*" denilmekteydi. Tebrizkapı, Yenikapı, Erzincankapı ve Gürcükapı bu suretle birbirine bağlandı ve böylece Yenikapı Caddesi, Mumcu Caddesi ve Taşmağazalar Caddesi oluşturuldu.²⁸

En dıştaki üçüncü kuşak yol ise, genel hatlarıyla, 19. yüzyılda inşa edilmiş ve zamanla yıkılmış olan dördüncü sur güzergahını takip ediyordu. Bu surlar da, tipik klasik surlar gibi "*devre-i muttasıla*" olarak anılmaktaydı. İmar Planına göre bu

²⁵ Küçüküğürlü, *Geçmişten Geleceğe Erzurum Tabyaları*, s.16.

²⁶ Küçüküğürlü, *Geçmişten Geleceğe Erzurum Tabyaları*, s.23.

²⁷ Hayati Doğanay, "Erzurum Şehir Planlarının Eleştirisi", *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Fasikül: 1, Sayı: 14, Erzurum, 1986, s.180.

²⁸ *EBA, Meclis Zabıtları*, 14 Mayıs 1945; Jak H. Lambert, "Erzurum'un Urbanizm Planı", *Belediyeler Dergisi*, 1941, s.39.

surların güzergahı üzerinde yapılacak olan yollar, Karskapı'dan Köşk mesiresine doğru kavisli bir şekilde ilerleyecek, daha sonra kuzeye inerek İstanbulkapı civarından İstasyona doğru uzanacak; ardından Ardahankapı civarından güneye kıvrılıp Karskapı'ya ulaşacaktı.²⁹

Görüldüğü gibi Lambert Planı'nda Erzurum'un yol sistemi, özellikle içteki ve en dıştaki kuşaklar, eski sur ve istihkam hatlarını dikkate alarak hazırlanmıştı. Zaten bunun dışında şehir için farklı bir yol sistemi düşünülmesi pek zor olacaktı. Diğer taraftan, sur arsalarının ana yollar haline getirilmesi, yetkilileri istimlak külfetinden de önemli oranda kurtarmış olacaktı.

16. yüzyılda varoşları kuşatacak şekilde yapılmış olan üçüncü sura gelince, günümüzde bu sur hattının da genel itibariyle yol olarak karşımıza çıktığı görülür. Bu surun özellikle güney kısmı için bunu söyleyebiliriz. Kabaca tarif etmek gerekirse, günümüzde Yoncalık Mahallesi'ndeki Aliravi İlkokulu'ndan Mahmutpaşa Türbesi-23 Temmuz İlkokulu-Tepe Mezarlık istikametine uzanan caddeler, bu sur alanı üzerinde açılmıştır. Nitekim, günümüzde hızlı bir yapılaşmanın görüldüğü bu bölgede, sık sık sur ve tabya kalıntılarına rastlanmaktadır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, eski kale surları arsaları, tamamen yol haline getirilmemiştir. Bu arsaların bazı kısımlarında çeşitli binalar yapılmıştır. Mesela Çifte Minareli Medrese ile Erzincankapı arasındaki sur arsalarının bir kısmı üzerine Osmanlı döneminde İdadi Mektebi, Taşambarlar, Jandarma Kışlası ve hapishane inşa edilmiştir. Bu binaların hemen güneyinde uzanan Yenikapı Caddesi de sur arsaları üzerinde açılmıştır. Erzincankapı bölgesinde ise, Cumhuriyet'in ilk yıllarında inşa edilmiş olan Cumhuriyet Sineması'nın bir kısmı, sur arsaları üzerine tesadüf etmekteydi. 1932'de yanan bu sinemanın yerinde, daha sonra sırasıyla Saray Sineması ve Dadaş Sineması faaliyet gösterecektir.

6. Erzurum'daki Yarım Tabyalar

93 Harbi öncesinde yapılmış olan ve şehir ile varoşları çepçevre kuşatan toprak istihkamlar, aslında 15. Yüzyılın başından itibaren İtalya ve bazı Avrupa ülkelerinde uygulanmaktaydı. Bunun bir örneği ise 16. Yüzyılın sonlarında Erzurum'da uygulanmıştı (Üçüncü Sur). Bunlar, klasik taş surların dışında toprakla desteklenen alçak duvarlardı. Biz bu kısımda, Erzurum'da 93 Harbi öncesinde yapılmış olan toprak istihkamların bir parçası konumundaki yarım tabyalardan bahsetmek istiyoruz:

Yarım Tabya (bastion), toprak istihkamlara "derinlik" sağlamak üzere inşa edilmiş olan yapılarıdır.³⁰ Toprak istihkamların önünde bir çıkıntı (okbaşı) halinde bulunan ve belirli aralıklarla yerleştirilmiş olan bu tabyalar, birbirlerine yardım ederek, hem ön cepheyi, hem de yanları ateş altında tutabiliyor, böylece düşman

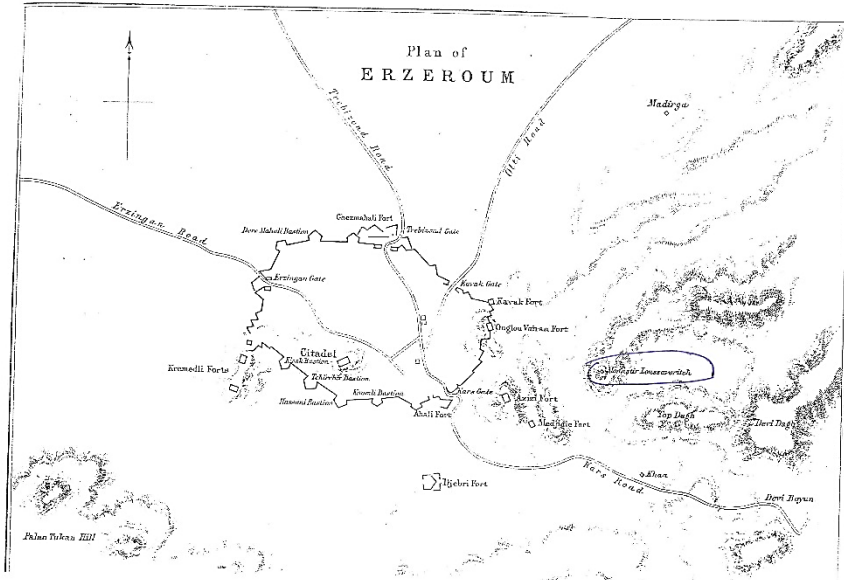
²⁹ Lambert, "Erzurum'un Urbanizm Planı", s.40.

³⁰ Emin Fuad, 1928, s.12-13; Keegan, 1995, s.245-247.

toplarını kaleye yaklaştırmıyorlardı.³¹ Hendeğin iç kısmında yer alan bu açılı tabyalar, genellikle iki ön ve iki yan olmak üzere dört cepheliydi İki cephe dar açıyla öne çıkıp hem gözetleme hem de atış imkanı veriyordu; iki yan cephe ise tabyayı dik açıyla duvara bağlıyordu. Taştan yapılan bu tabyaların iç tarafları toprakla dolduruluyor ve böylece daha sağlam hale getiriliyorlardı.³²

Bu tür tabyalardan Erzurum'da 5 adet tespit etmiş bulunmaktayız.³³ Bunlar; Erzincankapı civarındaki Dere Mahallesi Tabyası, Kiremitli Tepe'nin şehir tarafında yer alan Köşk Tabyası, onun doğusunda Çırcır Tabyası, Hasanıbasrı Tabyası ve Kumludere civarındaki Kumlu Tabya'dır. Yukarıda belirttiğimiz üzere bunlar, bildiğimiz müstakil tabyalardan olmayıp, yarım tabyalardır.³⁴

Resim 1: Toprak İstihkamların Dış Tarafında Bulunan Yarım Tabyalar (Bastions) (Konukçu)

7. Tabyaların İkinci İsimleri

Günümüze ulaşmış olan tabyaların önemli bir kısmı 93 Harbi denilen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yapıldı. Şehrin yakınındaki tabyaların bu savaşta işe yaramaması ve Rusların şehri ikinci kez ele geçirmeleri üzerine, savaştan sonra farklı bir anlayışla yeni savunma hatları oluşturuldu. Buradaki amaç, Rusları şehre yaklaştırmamak için, önemli geçitlere sıra halinde tabyalar inşa etmektir. 1884'te başlanan inşaat 1896 yılında nihayet verildi.

³¹ Stein, 2007, s.29; Barras, 2011, s.2.

³² Keegan, 1995, s.478-479.

³³ Yarım tabyaları gösteren Erzurum Kalesi krokisi, kıymetli Hocamız Prof. Dr. Enver Konukçu'da mevcuttur.

³⁴ Bu tabyaların yerlerini, Fuat Bey'in 1904 tarihli Erzurum haritasında da görmek mümkündür.

93 Harbi sonrasında yapılan yeni tabyalara iki isim verilmişti. Bu isimlerden biri yerel, yani tabyaların yapıldığı bölgelerin orijinal ismi iken, ikinci isimleri İstanbul tarafından verilmişti. İstanbul tarafından verilen isimler, Osmanlı sultanları ve liderlerinin isimleriydi.

Bu isimleri biz, İngiliz Arşivi'deki bir konsolos raporundan tespit etmiş bulunmaktayız.³⁵ İngiliz Konsolosu Albay Herbert Charles Chermide tarafından 8 Mayıs 1889'da hazırlanan 64 sayfalık Erzurum Tabyaları Raporu'nda bu isimler şöyle belirtilmiştir:

- Dolangez Tabyası: Çelebi Tabyası
- Uzunahmet Tabyası: Mahmudiye Tabyası
- Uzunahmet İlave Tabyası: Selimiye Tabyası
- Kaburga Tabyası: Osmaniye Tabyası
- Ortahöyük Tabyası: Orhaniye Tabyası
- Ortahöyük İlavesi Tabyası: Alaeddin Paşa Tabyası
- Çobandede Tabyası: Süleymaniye Tabyası
- Tafta Tabyası: Ertuğrul Tabyası
- Karagöbek (Peteklik) Tabyası: Mecidiye Tabyası
- Ağzıaçık Tabyası: Fatih Tabyası
- Topalak Tabyası: Yıldırım Tabyası
- Gez Yayla Tabyası: Ahmediye Tabyası
- Sivişli Tabyası: Hamidiye Tabyası

İngiliz Konsolos raporunun yazılmasından sonra inşa edilmiş olan Büyük Palandöken ve Küçük Palandöken Tabyalarına ikinci bir isim verilip verilmediğini bilemiyoruz.

8. Kaburga Tabyası

Yaptığımız bilimsel incelemeler ve alan araştırmaları neticesinde, günümüzde var olup da ismi bilinmeyen ve şimdiye kadar tescil edilmemiş olan bir tabya tespit etmiş bulunmaktayız. Bu hususta aşağıdaki bilgileri vermek mümkündür:

4. Osmanlı Ordusu Erkan-ı Harp Dairesi tarafından 14 Mart 1904 (1 Mart 1320) tarihinde hazırlanan "*Erzurum Tabyaları*" haritasında,³⁶ pek bilinmeyen üç tabya ismine rastlanılmıştır. Bunlardan ikisi, Aziziye Tabyalarının güneyinde,

³⁵ TNA, FO, 195/1652.

³⁶ Milli Kütüphane Arşivi'nden temin ettiğimiz bu harita Erzincan'da, Piyade Yüzbaşı Mahmud Nedim ve Piyade Kolağası Reşid tarafından hazırlanmıştır.

Erzurum-Pasinler yolunun kuzeyinde, yolun hemen üst tarafında yer alan "Namazgah Tabyası" ile Aziziye Tabyaları'nın kuzeyinde, Aziziye ile Sütünişan arasında yer alan "Tüfenklik Tabyası"dır. Üçüncüsü ve en önemlisi ise "Kaburga Tabyası"dır. Günümüzde mevcut olan bu tabyayla ilgili olarak, belirtilen haritanın dışında, elimizde çok sayıda kaynak mevcuttur.

Kaburga Tabyası, eski Hasankale-Erzurum şosesinin Nebi Hanları/Deveboynu mevkiinde ve yolun hemen güneyindeki tepe üzerinde bulunmaktadır. Bu tabyaya Kaburga denmesinin nedeni, hemen güneybatısında, "Kaburgakaya" isimli bir tepenin yer almasıdır. Muhtemelen kaburga kemiğine benzer bir şekilde uzanan bu tepeden dolayı, tabya bu şekilde isimlendirilmiştir.

Tespit ettiğimiz bu tabya, şimdiye kadar yanlışlıkla "Küçük Höyük Tabya" olarak adlandırılmaktaydı. Şöyle ki, daha önce yapılmış olan çalışmalar ve tescil işlemleri, bahsettiğimiz tepe üzerinde iki tabyadan bahsetmekteydi: Büyük Höyük ve Küçük Höyük Tabya. Bu iki tabyanın ortasında ve daha yüksek bir mevkide yer alan yapı ise, Büyük Höyük Tabya'nın ilavesi olarak değerlendirilmişti. Halbuki yaptığımız kaynak ve saha araştırması sonucunda, bu yapının müstakil bir tabya olduğu tespit edildi. Buna göre, şimdiye kadar "Küçük Höyük Tabyası" olarak isimlendirilen ve böylece tescil edilen kuzeydeki tabyanın "Kaburga Tabya"; onun güneyinde (en yüksekte) yer alan ve şimdiye kadar "Büyük Höyük Tabya İlavesi" olarak bilinen tabyanın "Ortahöyük Tabyası" ve en güneyde yer alan ve şimdiye kadar "Büyük Höyük Tabyası" olarak isimlendirip tescil edilmiş olan tabyanın da "Ortahöyük İlavesi" olduğu ortaya konulmuş oldu.

Kaburga Tabyası hakkında ulaşabildiğimiz bazı kaynak ve araştırma eserlerde, şu bilgiler verilmektedir:

Kaburga Tabyası, 93 Harbi sonrasında inşa edilen Deveboynu tabyaları arasında yer almaktadır. Mareşal Fevzi Çakmak, Kaburga Tabyası'nın, civarındaki diğer beş tabya (Dolangez, Uzunahmet Karakolu, Uzunahmet, Ortahöyük ve Höyük İlavesi) ile birlikte, Erzurum Kalesi'nin en dıştaki birinci savunma hattını oluşturduğunu belirtmektedir.³⁷

Rus yazar Korsun, "Erzurum Harekâtı" isimli Rusça eserinde, bu tabyaların inşa edildiği dağın ismini "Hatahlı" olarak vermektedir. Ancak Türk kaynaklarında burası "Oyuklar" veya "Höyükler" şeklinde geçmektedir.

Korsun ve Allen-Muratoff'a göre; 1877-1878 Savaşı'ndan sonra Deveboynu civarında 11 tabya (kale) inşa edilmişti. Kars yolunun güneyinde Kaburga, Küçük ve Büyük Höyük Tabyaları yer alıyordu.³⁸

³⁷ Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı**, İstanbul, 2011, s.200.

³⁸ Н. Корсун, **Эрзерумская Операция**, Москва, 1938, s.41 ve Şema 3-4, W.E.D. Allen-P. Muratoff, **Caucasion Battlefields a History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921**, Cambridge, 1953, s.181 ve 350-352.

Kaburga Tabyası hakkında en net bilgileri Allen-Muratoff vermektedir. Buna göre I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılmış olan Kaburga Tabyası, Yağlıyan Çayı'nın sağ yanındaki ovaya doğru çıkıntı yapan ve oldukça muhafazalı bir yer olan kayalık bir dağ burnunda inşa edilmişti. Bu tabya, Erzurum Kalesi'nin en doğudaki tabyasıydı.³⁹

Allen-Muratoff'un söyledikleri, I. Dünya Savaşı'nda bölgede bulunan Manchester Guardian muhabiri M. Philips Price tarafından da teyit edilmektedir. 1916'daki Rus işgalinin ilk günlerinde Hasankale'den Erzurum'a gelen Price, Deveboynu mevkiinde ilk önce "*Kaburgar*" tabyası ile karşılaştıklarını ve bu tabyanın piramit (huni) şeklinde küçük bir kayalığın üzerinde bulunduğunu belirtir. Price, güneyde ve daha ileride ise "*Ortayuk*" tabyasının bulunduğunu ilave etmektedir.⁴⁰

Sonuç olarak, şimdiye kadar "*Küçük Höyük Tabya*" olarak isimlendirilmiş olan tabyanın isminin "*Kaburga Tabyası*" olarak, Büyük Höyük Tabya'nın eklentisi olarak görüldüğü için isimlendirilmemiş olan ortadaki tabyanın isminin "*Ortahöyük Tabya*" olarak ve "*Büyük Höyük Tabyası*" olarak isimlendirilmiş olan en güneydeki, yani Palandöken tarafındaki tabyanın da "*Ortahöyük İlavesi*" olarak isimlendirilmesi gerekmektedir.

Kaburga Tabyası'nın tescili için, tarafımızdan Kültür Varlıkları Koruma Kurulu'na başvuru yapılmış ve Kurul'un 15 Kasım 2017 tarihi kararıyla, "*Küçük Höyük Tabya*" ismi "*Kaburga Tabya*" olarak değiştirilip tescil edilmiştir. Yine tescilli olan "*Büyük Höyük Tabya*" ismi "*Ortahöyük Tabya*" ve *Ortahöyük İlavesi Tabya*" olarak değiştirilmiştir.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA)
Erzurum Tapu Sicil Arşivi
Kültür Varlıkları Koruma Kurulu Arşivi
Milli Kütüphane Arşivi
The National Archive
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

B. Kaynak ve Araştırma Eserler-Makaleler

Allen, W.E.D.-Muratoff, P.; **Caucasion Battlefields a History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921**, Cambridge, 1953.

Beygu, Abdurrahim Şerif; **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul, 1936.

³⁹ Allen-Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.181.

⁴⁰ M. Philips Price, **War&Revolution in Asiatic Russia**, New York, 1918, s.172.

Çakmak, Fevzi; **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekatı**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Tetik, İstanbul, 2011.

Doğanay, Hayati; "Erzurum Şehir Planlarının Eleştirisi", **Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Fasikül: 1, Sayı: 14, Erzurum, 1986.

Konyalı, İbrahim Hakkı; **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960.

Küçükuğurlu, Murat; **Geçmişten Geleceğe Erzurum Tabyaları**, Erzurum, 2016.

Picturesque Armenia, Venice, **Armenian Typography of St. Lazarus**, 1875.

Price, M. Philips; **War&Revolution in Asiatic Russia**, New York, 1918.

Yeşilyurt, Yahya; "Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 55, 2016.

Корсун Н., **Эрзерумская операция**, Москва, 1938.

Tablo 1: Erzurum Tabyaları

18. Yüzyılda Mevcut Tabyalar		
	Tabyanın Adı	Konumu ve Durumu
1	Gümrükçü Tabyası	Pasin Yolu üzerinde, cebir kapısının yakınındaydı. Günümüzde mevcut değildir.
2	Kanlı Tabya	Kalenin Topdağı'na bakan tarafındaydı. Günümüzde mevcut değildir.
3	Kebir Tabya	Tebrizkapı'nın hemen sağında, kale duvarına bitişik vaziyeteydi.
4	Yahya Paşa Tabyası	Yerini bilmiyoruz. Yakınında Erzurum Kadısı Şeyh Ömer Efendi tarafından yaptırılmış bir çeşme vardı.
19. Yüzyılın İlk Yarısında Mevcut Tabyalar		
5	Cedit Tabya	Tebrizkapı ile Gürcükapı arasındaydı. Günümüzde mevcut değildir.
6	Dolma Tabya	Kiremitlik Tepesi'nin karşısındaydı. Günümüzde mevcut değildir.
7	Tophane Tabyası	İçkale yakınındaydı. Günümüzde mevcut değildir.
8	Toprak Tabya	Hasanbasri Mahallesi'nin üstündeydi. Günümüzde mevcut değildir.
19. Yüzyıl Ortalarında (1853-1855) Yapılan Tabyalar		
9	Arap Tabya	Gez Mahallesi'nin hemen dışındaydı. Günümüzde mevcut değildir.
10	Gez Tabyası	Arap Tabya'nın kuzeyindeydi. Günümüzde mevcut değildir.
11	Bostan Tabya	Alipaşa ve Kavak Mahallelerinin kuzeyindeydi. Günümüzde mevcut değildir.
12	Ömer Paşa Tabyası	Erzincankapı ve Çaykara'nın batısındaydı. Günümüzde mevcut değildir.
13	Büyük Kiremitlik	Şehrin güneybatısındadır.
14	Vilyams Paşa Tabyası	Köşk'ün kuzeyinde, yani şehir tarafındaydı. Günümüzde mevcut değildir.
15	Gavurboğan Tabyası	Gavurboğan Mahallesi'nin kuzeydoğusundaydı. Batısında Toprak Tabya vardı. Günümüzde mevcut değildir.
16	Kumlu Tabya	Gavurboğan Mahallesi'nin kuzeyindeydi. Batısında Gavurboğan Tabya vardı. Günümüzde mevcut değildir.
17	Tepe Mezarlık Tabya	Demirayak Mahallesi'nin doğusundaydı. Batısında Kumlu Tabya vardı. Günümüzde mevcut değildir.

18	Top Tabya	Höllük Mahallesi'nin doğusundaydı. Batısında Tepe Mezarlık Tabyası vardı. Günümüzde mevcut değildir.
19	Mecidiye Tabyası	Topdağı'nın batı kısmında, şehre hâkim bir noktadadır.
20	Vasıf Paşa Tabyası	Kavak Mahallesi yakınında Topdağı'nın solundaydı. Günümüzde mevcut değildir.
21	Ouglou Vairan (Oğulveren?) Tabya	Kavak Mahallesi ile Mecidiye Tabyası arasında yer alan bu tabyanın Vasıf Paşa Tabyası ile aynı tabya olma ihtimali vardır.
22	Karabaş Tabyası	Kavak Mahallesi'nin doğusundaydı. Günümüzde mevcut değildir.
23	Kavak Tabya	Kavak Mahallesi civarındaki bu tabya, Karabaş Tabyası ile aynı tabya olabilir.
24	Cebri Tabya	Ahali Tabyası'nın güneyinde ve Kars yolunun hemen üst tarafındaki tabyadır.
93 Harbi (1877-78 Osmanlı Rus Savaşı) Öncesinde Yapılan Tabyalar		
25	Küçük Kiremitlik	Şehrin güneybatısındaki tepe üzerindedir.
26	Aziziye I	Topdağı'nın doğu kısmında, üç tabyadan güneydeki Kumandanlık Binasıdır.
27	Aziziye III	Üç tabyadan kuzeyde yer alan kışladır.
28	Aziziye II	İki tabyanın ortasını kapatmak üzere yapılmış olan tabyadır.
29	Ahali Tabyası	Şehrin güneydoğusunda Pasinler yolu üzerindedir.
30	Sütnişan (Hamidiye)	Mecidiye Tabyası'nın 750 m kuzeyindedir.
31	Tüfenklik Tabyası	Aziziye Tabyası'nın güneyinde, Sütnişan ile Aziziye arasındaydı. Yaptığımız alan araştırmalarında bu tabyayı bulamadık. Yıkılmış olmalı.
32	Namazgâh Tabyası	Aziziye'nin güneyinde, Topdağı'nın güney yamacında, Erzurum-Hasankale yolunun yakınındaydı. Yaptığımız araştırmalarda bu tabyayı bulamadık.
Yarım Tabyalar (Toprak İstihkamların Dış Tarafındaki Okbaşı Tabyalar-Bastions)		
33	Dere Mahallesi Tabyası	Erzincankapı civarındaydı.
34	Köşk Tabyası	Köşk civarındaydı.
35	Çırçır Tabyası	Çırçır Mahallesi civarındaydı.
36	Hasanbasri Tabyası	Söz konusu mahalle civarındaydı.
37	Kumlu Tabya	Kumludere civarındaydı.

93 Harbi Sonrasında Yapılan Tabyalar		
38	Topalak (Yıldırım)	Toparлак Köyü yakınındadır.
39	Ağzıaçık (Fatih) Tabya	Toparлак Köyü yakınındadır.
40	Gez (Ahmediye) Tabyası	Deveboynu Geçidi'nin doğusunda Toparлак Köyü yakınındadır. Tahribatın en fazla olduğu tabyalardan biridir.
41	Dolangez (Çelebi) Tabya	Erzurum'un 18 km doğusunda Hamamderesi'nin doğu ağzında, güneydeki sırtlar üzerindedir. Büyük Tuy Köyü yakınındadır.
42	Çobandede (Süleymaniye) Tabyası	Erzurum'un 20 km doğusunda Çobandede Dağı'nın üstündedir. Dağın bu kısmının ova tarafında Kösemehmet, Pasinler tarafında ise Küçük Tuy Köyü vardır. En çok tahrip olmuş tabyalardan biridir.
43	Kaburga (Osmaniye) Tabyası	Erzurum'un 17 km doğusunda Nebi Hanları yakınında, eski Erzurum şosesinin güneyindeki tepededir.
44	Ortahöyük (Orhaniye) Tabyası	Nebi Hanları yakınında Kaburga Tabyası'nın güneyindedir.
45	Ortahöyük İlavesi (Alaeddin Paşa)	Nebi Hanları yakınında Orta Höyük Tabyası'nın güneyindedir.
46	Uzunahmet (Mahmudiye) Tabyası	Uzunahmet Köyü yakınında, Karadedeler mevkiindedir.
47	Uzunahmet İlavesi (Selimiye)	Uzunahmet Köyü yakınında, Araptarlası mevkiindedir. Son zamanlarda bazı kısımları yıkılmıştır.
48	Tafta (Ertuğrul) Tabyası	Şehrin 20 km kuzeyinde, Dumlu'nun kuzeyindeki Gökçeyamaç köyü yakınlarındadır.
49	Karagöbek (Mecidiye) Tabyası	Şehrin 30 km kuzeyinde, Karagöbek Köyü yakınındadır. Neredeyse tamamen yok olmuştur.
50	Sivişli (Hamidiye) Tabyası	Pasinler yolu üzerinde Sivişli Köyü yakınındadır.
51	Küçük Palandöken	Erzurum'un 15 km güneyinde, Palandöken Dağları'nda, Ejder Tepesi'nin güney batısındadır. Yakınından Tekman yolu geçer. (II Numaralı Tabya)
52	Büyük Palandöken	Küçük Palandöken Tabyası'nın güneybatısındadır. (I Numaralı Tabya)

Resim 2: Surlar ve Tabyalarıyla Birlikte Erzurum Kalesi

Resim 3: Toprak İstihkâmların Dış Tarafında Bulunan Yarım Tabyalar